

ФРАЗЕОЛОГІЯ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

У статті розглянуто фразеологію поетичних творів Івана Величковського, акцентовано увагу на ролі письменника в засвоєнні народнорозмовною мовою біблійної фразеології.

Ключові слова: фразеологізм, біблійна фразеологія, українська мова XVIII ст.

Розвиток української писемної мови в XVII ст., особливо в його другій половині, характеризується латинсько-польською, з одного боку, та власною, з іншого, культурно-мовними траєкторіями. Можливо, саме тому творчість тогочасних українських письменників і періоду загалом дістали в літературознавчій, мовознавчій, історичній, філософській критиці полярні оцінки – від майже визначальної ролі їх у формуванні української літературної мови на народній основі до повністю протилежної.

Одним з основних жанрів тогочасної літератури були проповіді на різні теми. Крім них, у цей період отримують розвиток так звані курйозні вірші, які отримали неоднозначну оцінку дослідників: М. Сумцов, наприклад, указував, що захоплення таким віршуванням «переходит в манию, в сумасбродство» [4, 12]; проте Д. Чижевський застерігав від категоричних висновків, запропонувавши пригадати історію та умови виникнення таких віршів: «Дотепна, легка, елегантна словесна грашка так само здібна притягати до себе увагу людини – змученої, стомленої усіма подіями часу... – як і зображення ... актуальних проблем та ще з присиленням, з перебільшенням» [5, 15]. На думку дослідників творчості І. Величковського, естетичний смисл цих словесних «іграшок» полягав у тому, щоб стимулювати у читачів інтелектуальну напругу, яка б допомагала їм осягнути невідоме і незрозуміле, примусити їх «розв'язувати задачі», «розгадувати загадки» [3, 132]. Справді, з погляду сьогодення важко осягнути увесь трагізм людини доби бароко, яка опинилася на межі двох епох і болісно шукала свій шлях. А тому курйозні вірші мали на меті, з одного боку, відобразити ці нелегкі пошуки, а з другого – показати через порівняння з античністю шляхи виходу зі складних ситуацій.

Сам Іван Величковський так пояснював причини, що спонукали його підготувати книгу курйозних віршів «Млеко от овцы пастеру належное»: «Уважаючи я, иж многиі народове, злѣща в науках обфитующе, много маот не тылко ораторских, але и поетицких, чудне, а мистерне, природным их языком, от высоких разумов составленных трудолюбій, которыми и сами ся тѣшат, и потомков своих довлѣпы острят, я, яко истинный сын Малороссійской отчизны нашей, болѣючи на то сердцем, иж в Малой нашей Россіи до сих час таковых нѣ от кого тыпом выданных не оглядаю трудов, з горливости моеи ку милой отчизнѣ, призвавши бога и божію матку и святых, умыслилем, им зможность подлого

довіду моєго позволяла, нїкоторые значнїйшыє штуки поетицкїє руским языком выразити, не з якого языка на рускїй оныє переводячи, але власною працею моєю ново на подобенство інородных // составляючи, а нїкоторые и цїле рускїє способы вынайдуочи, которые и иным языком анї ся могут выразити» [1, 70–71].

Філологічні студії творчості І. Величковського представлені переважно, якщо не сказати виключно, літературознавчими дослідженнями. У 1972 р. було видруковано дві книжечки творів поета – «Зегар з полузегариком» і «Млеко од овцы пастору належное». Тут же вміщено розвідки С. Маслова «Маловідомий український письменник кінця XVII – початку XVIII ст. Іван Величковський» [1, 5–15], В. Колосової, В. Крєкотня «До питання про життя і творчість Івана Величковського» [1, 16–36] про життя і творчість Івана Величковського. В.Л. Микитась високо оцінив творчість І. Величковського, назвавши його «найпомітнішим представником новомодного так званого бароккового віршування» [2, 241]. Як в академічному курсі історії української літературної мови, так і в підручниках П. Плюща, В. Русанівського мові творів І. Величковського взагалі не приділено уваги. Тож відсутність спеціального лінгвістичного дослідження поетичних текстів Івана Величковського визначає актуальність нашої розвідки, метою якої є окреслення особливостей уживання поетом фразеологізмів. Зазначимо, що фразеологізми нерівномірно засвідчені в аналізованих творах. У новаторських курйозних віршах їх майже не засвідчено, проте частими вони є у віршах, де автор коментує тут чи ту цитату зі Святого Письма.

Іван Величковський прагнув створити вірші, які б дорівнювали кращим європейським зразкам. Джерелом багатьох його поезій були вірші Дж. Овена, власні вірші він складав «руским языком». Поет, громадський та церковний діяч, Величковський добре розумів значення рідного слова для людини, а тому, витворюючи свої «поетицкї штучки», свідомо намагався наблизити їх до народної мови, що стала основою більшості його поезій.

Фразеологію аналізованих поезій досить складно класифікувати за групами. У своїй більшості фразеологізми характеризують світське життя людини, яке, однак, в учинковому й духовному аспектах має бути глибоко християнським. Звичайно, в поетичний текст набагато складніше ввести фразеологізм, особливо книжного походження, аніж у текст прозовий. Поету доводиться витримувати риму, а це вимагає творчого опрацювання стійкої мовної одиниці, що найчастіше позначається на граматичних чи структурних особливостях уживання фраземи.

Твори Івана Величковського яскраво демонструють християнсько-біблійний кордоцентризм: віра в Бога має бути щирою, йти від серця, має бути підкріплена добрими справами. Зрозуміло, що кращим цьому прикладом на лінгвальному рівні було використання біблійних розповідей, у які поет уміло вплітав і фразеологізми. Серце вважалося тим органом, центром, який уміщував Боже розуміння сутності речей, явищ та дій, їх природу. Тільки пройшовши через серце, віра вважалася істинною, щирою, а людина – праведною. Серце було своєрідним акумулятором і лакмусовим папірцем життя людини, було

місцем для Бога. Для тлумачення важливості серця для людини і її віри Іван Величковський використав такі фразеологічні одиниці, напр.: *Як око там, где мило, быстро поглядает, и як рука, где болит, там ся дотикает, Так **сердце** мое в тебе **утопаєт**, боже, яко в скарбї, котрого тать красти не може* (89); тут і далі подаємо номер сторінки за виданням: Величковський І. Твори / Вст. ст. С. І. Маслової, В. П. Колосової, В. І. Крекотня; Підгот. тексту та комент. В. П. Колосової, В. І. Крекотня; Відп. ред. Л. Є. Махновець. – К.: Наукова думка, 1972. – 191 с.); *Три окна повелївши в банї сотворити, свїт троичный возжелївши **сердцем чистым зрїти*** (97); *Мене, праведным судом достойна умерти, **являя сердцу**, в злї спящу, избави от смерти* (100); *О, кто не усумнится, зря толики раны, за грїхи всего мїра в лице Христа даны. Призыраяй на лице господа твоего буди **терпїти** готов **всїм сердцем** для него* (118); *С орудїи страстными **в сердци сїдиши**, Иисусе мой, да тїми грїхи мои казны(и)ши* (119); *Коли без милости ты окровавлено, тебе тїло, мнї **сердце уязвлено*** (120); *Идї же творяшися желїзо от блата, тамо дїва вселися, дражайшая злата, Да людем жестокїе нравы умягчаєт и **желїзні(ы)є** к богу **сердца обращаєт*** (120); *На персех ношу твою икону святую, Марїє, обых ты **носил в сердци** самую* (120); *Зрите, что добрый сей страдалец дїет, за господа си души не жалїет. Стрїлами имать тїло устрїлено, любовїю же **сердце уязвлено*** (121); *Уступи, Магдалино, возлюбши не лестнї Христа, и припадшая к его святой плеснї. Уже ты до сытости **сердце усладила**, лобзанїем любезным тому угодила* (128); *Всюду же **прїлпе сердце**, ум имать мысль многу, убо усты молится, **нїсть** же **сердца** к богу* (130).

Поет за допомогою фразеологізмів підкреслює, що справжню віру не можна порівняти ні з якими скарбами, напр.: *Нїсть сокровищ, в них жебы **сердце углубити**, и что ино, развї ты, имать возлюбити? Убо, егда предстоит в молебну годину, **возносит** ум и **сердце** к тебе єдину* (130).

Іван Величковський наголошує, що Бог послухає бідного, який щиро вірить, аніж багатого, напр.: *Два внїдоста во церков, но не єднаково: ов простї **имать** к богу **сердце**, ов опако* (130). Відзначимо, що в поезіях жодного разу не засвідчено вживання слова *сердце* зі спрощенням у групі приголосних.

Усі наведені контексти з лексемою *серце* допомагають Іванові Величковському стверджувати: земний шлях людини – це дорога до Бога, до осягнення величі Творця. Турбота про нас Бога, який є гнівним до грішників, але милостивим до тих, хто намагається дотримуватися християнських чеснот, допоможе здолати життєві негаразди.

Проте стверджувати, що фразеологізми з компонентом *серце*, вжиті І. Величковським, мають своїм джерелом Святе Письмо, не можна. Підтвердженням цьому є фольклор, який засвідчує найбільшу кількість стійких словосполучень із лексемою *серце*, що дозволяє трактувати їх питомими лінгвальними утвореннями, на семантику яких нашарувалася релігійно-християнська конотація.

Іншу значну групу в поезіях І. Величковського становлять фразеологічні одиниці з лексемою *сльоза(-и)*. Семантика їх прозора: відчай, сильне душевне потрясіння, зумовлене втратою близької людини, спричинює плач, який

супроводжується випусканням сліз із очей. Експресії висловам надають деривати дієслова *лити*, що передають більшу міру вияву дії в порівнянні з дієсловами більш нейтральної семантики (*плакати*). Однак усі засвідчені вживання фразеологізмів із компонентом *сльози* також містять у своїй семантиці релігійну конотацію, напр.: *В покаяніи и мнѣ дажд слезы излити и к души моеї Христу путь уготовити* (101); *Исусе, в вертоградѣ пот крове изливый, прискорбен быв до смерти, трижды ся моливый, Дажд ми слезы в молитвѣ к тройци изливати, в скорбех противу грѣха и до крове стати* (103); *власы терзаны, очи слезы изліяша* (128); *Уступи ми, о жено, от ногу Христову, да і аз милость его обрящу готову. Уже ты их довольно слезами омочила, и прощеніе твоим грѣхом получила* (128).

Звертає на себе увагу вживання дієслівного компонента *омити*. У поетичних текстах він також реалізує семантику «гірко плакати», проте структура фразеологізму вимагає ще другого іменникового компонента, яким виступає лексема-соматизм *нога*, *серце* або ж абстрактний іменник *душа*, напр.: *Фарисей нѣкій Христа хлѣбом учреждаєт, блудница нозѣ слезами очес омываєт, Трет власы, миром мажет, о грѣсех ся каєт, Христос, зря любов многу, грѣх оставляєт* (107); *Ланиты заплеваны, уста желч пріяша, Грѣшный аз душу мою окалях грѣхами, дажд ю омыти сердца моего слезами* (118). Відзначимо, що в поезіях І. Величковського засвідчено випадок уживання такої структурної фразеологічної одиниці з пропущеним компонентом – *омити душу*, напр.: *Сію простри в помощ мнѣ, в грѣхах погруженну, и омый ми от всѣх зол душу осквернену* (102).

У вірші «Ехо» дієслово *сіяти* набуває образного значення, реалізуючи позбавлену релігійного нашарування семантику «гірко плакати»: *То сѣши слезами не без вины поле? – Оле* (72). Таку ж семантичну особливість в уживанні фраземи спостерігаємо і в панегірику, присвяченому Лазареві Барановичу: *Rzewnie płaczącą Maryią gdy zoczył, sam łzy wytoczył* (40). Семантику «гірко плакати» в панегірику реалізує і словосполучення, джерелом якого була усна народна творчість: *Oto nad tobą słońce prawdy świeći, A oraz u deszcz z oczu jego leći* (40).

Помітну групу в поезіях Івана Величковського утворюють фразеологічні одиниці з компонентом *грѣх*, які допомагають авторові реалізувати ідею праведного / грішного життя. Поет уживає лексему *грѣх* з узагальненим значенням «порушення релігійних норм», напр.: *Начала, да над страстьми ум мой началствует, наставте тако, да грѣх во мнѣ не царствует* (97); *Исусе, за наш дерзк грѣх кресту пригвожденный, на горку смерть желчію со отцом нужденный, Пригвозди ми плоть страхом, не дажд в грѣх простерти, да не вкушу горкія з горем адским смерти* (104); *Воистинну тяжек крест, но грѣх мой тяжчайший – грѣх мой понеси, Христе, мнѣ дажд крест легчайший* (116). Окремі фразеологізми передають семантику сповіді і прощення, напр.: *Крестителю, сіє всѣм показавый явѣ, дажд ми от грѣх изяту быти в агнчей славѣ* (102); *Исусе, за тридесят сребрников проданный, им же ест искуплен мир, от тройци созданный; В честь тройци заповѣди дажд десят хранити, умом,*

словом и дѣлом: з грѣх ся искупити (102); К Златоусту бранными устнами молюся, да **от** брєнїя моих грѣхов избавлюся (121).

Різні значення репрезентують фразеологічні (у тому числі й мінімальні) одиниці з лексемою *смерть*: «убити, знищити»: **Предасть же отец на смерть чадо: сіє явѣ отец-варвар не твоєй мечем списа главѣ** (98); «близький до загибелі, кончини»: **Да без тѣх невозможет всяк чтый тя умерти, молю и аз тя о сей дар при моєй смерти** (98).

Проповідуючи християнське віровчення, Іван Величковський своїми творами популяризував біблійну фразеологію, вплітаючи її в канву поезій та тлумачачи зрозумілою народу мовою, де застерігав читачів від помилки, показуючи, що праведне та грішне існують поруч і що важливо не збитися з правильної дороги, напр.: **Не подобает же ли и тобѣ страдати по мнѣ, взирая на мя, труд за труд воздати?** (89); **Се ли долг, а не любовь моя, яко суци господь ваш, страдах за вас, вездѣ власть имущи?** (89); **Вѣра без дѣл мертва єсть, якоже и тѣло не движется без души. Вѣру живить дѣло** (90); **Ризу остру от власов велбуждых имѣвый, пояс тверд от ремєня на чреслѣх носивый, Тако зраком велбуда в узкость врат входити, в жизни горней грядущу дажд ми плоть смирити** (101); **Марку лев знаменіє, яко он начал єст гласом в пусты(ы)ни, иже, яко лев, кричал єст** (105); **Бервно первѣє изми из ока твоєго, таже сучец измеши из ока братнего** (106). Біблійну фразеологію використав І. Величковський у вірші до І. Самойловича: *Леч питаю: «Мертвий труп лѣтати чи может? а вѣра без дѣл мертва, як же то возможет?»* (54), сповідуючи ідею, що поруч із вірою мають завжди йти гарні вчинки. Відзначимо, що біблійні фразеологізми у творах поета мають чітко виражений книжний характер, що проявляється насамперед у вживанні лексичних компонентів із яскраво вираженими фонетичними ознаками церковнослов'янізмів, а почасти й старослов'янізмів.

Іван Величковський прагнув задовольнити як релігійні, так і світські запити читачів, розробляючи і суто християнську, і світську тематику, закликав до конкретної реалізації «віри» в «ділах», причому не тільки в християнських добродійностях, а у й громадсько-політичних та культурно-просвітницьких справах, обстоював – у християнському дусі – ідею рівності всіх людей, напр.: **Тебе, Христе, судію, сѣдяща високо, на страшном твоєм судѣ узрить всяко око, И всяк тамо воспріймет мзду по своим дѣлом, радость ли, печаль вѣчну, з душею и тѣлом** (112).

Трапляються поодинокі випадки використання поетом фразеологізмів, калькованих із класичних мов. До таких, зокрема, належать структурно-граматична калька з латинської мови *огнем і мечем*, напр.: **Цар сотвори брак, многи на тир зваше, убы(и)вшим рабы, огнем и мечем отмщаше** (109); калька із грецької мови *лицем к лицу*, напр.: **Образ твой оставлей нам нерукотворенный, дажд, да лицем к лицу зрак узрю божественный** (94).

Народнорозмовна стихія була джерелом утворення фразеологізму *совість мучить*. Поетичні твори Івана Величковського засвідчують, що в українській народнорозмовній мові кінця XVII – початку XVIII ст. у цій стійкій одиниці

варіювався дієслівний компонент, напр.: *Смерть грозит, непріятель душный оскаржаєть, совѣсть гризєть, а пекло уста отверзаєть* (89).

Отже, проаналізовані поезії засвідчують, що І. Величковський активно використовував фразеологічне багатство тогочасної української мови – як фразеологізми питомого та біблійного походження, так і народнорозмовні чи кальковані, що дозволило йому реалізувати ідею християнського смирення та праведності людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величковський І. Твори / Вст. ст. С. І. Маслова, В. П. Колосової, В. І. Крєкотня; Підгот. тексту та комент. В. П. Колосової, В. І. Крєкотня; Відп. ред. Л. Є. Махновець. – К.: Наукова думка, 1972. – 191 с.
2. Крєкотєнь В. І., Микитась В. Л., Мишанич О. В. Література другої половини XVII – XVIII ст. // Історія української літератури: В 2 т. Т. 1: Дожовтєнева література. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 95–150.
3. Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література / За ред. проф. М. С. Грицай. – К.: Вища школа, 1978. – 415 с.
4. Сумцов Н. Характеристика южно-русской литературы семнадцатого века. – К., 1885. – 18 с.
5. Чижевський Д. Поза межами краси (до естетики барокової літератури). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

Phraseology of poetic works of Ivan Velichkovskogo is considered in the article, attention is accented on the role of writer in mastering a folk natural language of biblical phraseology.

Key words: phraseological unit, biblical phraseology, Ukrainian language 18th century.

Зелінська О.Ю.

НАЗВИ БОГОРОДИЦІ В БАРОКОВИХ ПРОПОВІДЯХ

У статті розглянуто назви на позначення Богородиці у прозових творах української писемності періоду бароко. Дослідження показало, що в писемних пам'ятках XVII ст., які не є канонічними текстами, крім усталених, широко засвідчено образні, індивідуально-авторські найменування. Вони виконували не тільки номінативну функцію, а також уживалися зі стилістичною метою.

Ключові слова: бароко, писемні пам'ятки XVII ст., проповідь.

У вітчизняній лінгвістиці спостерігаємо активізацію вивчення мови текстів, що презентують конфесійний стиль, який у сучасній стилістиці виокремлюють у самостійний функціональний стиль української мови [11, 287-